

Dr. A. van der Kooij

ABRAHAM, VADER VAN / VOOR EEN MENIGTE VOLKEREN

**Gen. 17, 4-5 in het Hebreeuws, alsmede in de Griekse
Aramese en Syrische vertaling**

RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN

ABRAHAM, VADER VAN / VOOR EEN MENIGTE VOLKEREN

**Gen. 17, 4-5 in het Hebreeuws, alsmede in de Griekse
Aramese en Syrische vertaling**

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament,
de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en
de Israëlitische letterkunde aan de
Rijksuniversiteit te Leiden
op vrijdag 23 februari 1990

door

Dr. A. van der Kooij

1990

RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN

Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Het eerste boek van het Oude Testament, het boek Genesis, neemt binnen het grote literaire verband van Genesis tot Koningen een bijzondere plaats in. Anders dan in de boeken Exodus - Koningen speelt het volk Israël in het boek Genesis nog geen rol. Tegen het decor van de geschapen werkelijkheid (Gen. 1-3) en temidden van de volkerenwereld (Gen. 10 [70 volkeren]) is Israël als volk nog niet op het wereldtoneel verschenen. Vanuit het perspectief van het eerste bijbelboek is dit volk nog toekomstmuziek: aan de voorvaderen van het volk, Abraham, Isaäk en Jacob, wordt het door God aangekondigd en beloofd. Deze toezegging van een groot en sterk volk, van een nageslacht, niet te tellen zo groot, loopt als een rode draad door het boek Genesis; een rode draad, die bij momenten een zijden draad is: Abraham en Sara ontvangen tot op hoge leeftijd geen zoon, en Abraham dreigt eenmaal de zoon 'van zijn ouderdom' te verliezen. Het thema 'nageslacht', 'volk' gaat in vele passages gepaard met de belofte van een land, en vaak ook met het motief van de zegen voor de volkeren.

Eén van deze passages bevindt zich in Gen. 17, het hoofdstuk over Gods verbond met Abraham, en over de besnijdenis als teken van dit verbond. De verzen 4-5 bevatten een welbekende, maar tevens opmerkelijke formulering: Abraham wordt hier nl. 'de vader van een menigte volkeren' genoemd.

In dit openbaar college willen wij onderzoeken:

- (a) welke betekenis aan de uitdrukking 'een menigte volkeren' binnen deze om-schrijving voor Abraham in de hebreeuwse tekst van Genesis toekomt;
- (b) vervolgens, hoe deze uitdrukking in enkele oude vertalingen, te weten de griekse bijbel, de Septuaginta, de aramese bijbel, Targum Onkelos, en de syrische bijbel, de Peshitta, is weergegeven en geïnterpreteerd.

Hoofddoel van de reis langs deze oude vertalingen is de laatstgenoemde, de Peshitta. De exegese van de hebreeuwse tekst vormt het uitgangspunt, terwijl de Septuaginta en Targum, die als tussenstations fungeren, aandacht verdienen, daar zij een belangrijke rol spelen in de discussie over het ontstaan van de syrische bijbeltekst.

I. De hebreeuwse, Masoretische tekst

De hebreeuwse, Masoretische tekst (MT) van Gen. 17,4-6 luidt in vertaling aldus:

(God sprak tot Abraham:)

- 4 'Ik voor mij - zie, mijn verbond zal met U zijn
en gij zult tot een vader van een menigte volkeren zijn.
- 5 Niet langer zal men U Abram noemen,
maar het zal Abraham zijn,
want tot een vader van een menigte volkeren zal Ik U stellen.
- 6 Ik zal U buitengewoon vruchtbaar maken,
ik zal U tot volkeren stellen,
en koningen zullen uit U voortkomen'.

Kenmerkend voor deze passage is het gebruik van het meervoud 'volkeren' (*gwm*). Het is tevens opmerkelijk, als men ziet, dat in andere belofteksten in Genesis steeds van een enkelvoud sprake is; zo lezen wij in Gen. 12,2: 'Ik zal U tot een groot volk (*gwy gdw*) maken'. De vraag rijst derhalve hoe deze pluralis 'volkeren', 'menigte volkeren' (*hmwn gwm*), in hoofdstuk 17 dient te worden verstaan.

Sommigen zijn van mening, dat hier aan volkeren buiten Israël, in het bijzonder aan proselieten moet worden gedacht; dit in het licht van Gen. 12,3 ('In U zullen alle families der aarde gezegend worden').¹ Bekend is de opvatting, dat met 'volkeren' behoudens het volk Israël bedoeld zijn: de Ismaëlieten (nakomelingen van Ismaël), de volkeren van Gen. 25, 2-4 (de zonen van Ketura, tweede vrouw van Abraham), en de Edomieten (nakomelingen van Esau).² Anderen zijn van oordeel, dat de '(menigte) volkeren' in feite alleen het volk Israël aanduidt, waarbij de pluralis hetzij niet nader wordt toegelicht³, hetzij met de joodse diaspora in Babylonië en Egypte in verband

¹ Zie B. Jacob, *Das erste Buch der Tora*, 1934, 417; G. von Rad, *Die Priesterschrift im Hexateuch* (BWANT IV/13), Stuttgart-Berlin 1934, 177; id., *Das erste Buch Mose* (ATD 2/4), 7. Aufl., Göttingen 1964, 169; Th.L. Thompson, *The Origin Tradition of Ancient Israel* (JSOT Suppl. Ser. 55), Sheffield 1987, 90.

² Zie H. Gunkel, *Genesis* (HK), 1901, 268; O. Procksch, *Die Genesis* (KAT), 2. und 3. Aufl., 1924, 517; J. Skinner, *Genesis* (ICC), sec. ed., 1930, 291f.; C. Westermann, *Genesis 12-36* (BK), 1981, 314. Voorts M. Weinfeld, *The Covenant of Grant in the Old Testament and in the Ancient Near East*, JAOS 90 (1970), 203; J. van Seters, *Abraham in History and Tradition*, New Haven and London 1975, 288; E. Blum, *Die Komposition der Vätergeschichte* (WMANT 57), Neukirchen 1984, 456.

³ ThAT II, Sp. 311 (A.R.Hulst); ThWAT I, Sp. 972 (R. Clements).

wordt gebracht⁴, hetzij samen met de term 'koningen' de 'Grossartigkeit und Menge' van Israël tot uitdrukking zou brengen.⁵ Deze verscheidenheid aan opvattingen noopt ons de tekst nader onder de loep te nemen.

(1) Wij beginnen met de passage van Gen. 17,4-6 zelf. Samen met de verzen 7-8 blijkt deze een weloverwogen opbouw te bezitten. Vs 4a spreekt van een 'verbond' van God met Abraham: dit wordt in vs 7 hernomen: 'Ik zal mijn verbond tussen Mij en U oprichten, en tussen (Mij en) uw nageslacht in haar generaties als een verbond voor altijd'. Het element 'nageslacht' in dit vers is een uitbreiding ten opzichte van vs 4a. Deze uitbreiding komt niet uit de lucht vallen; zij is, inmiddels, in de verzen 4b-6, voorbereid en geïntroduceerd: vs 6a luidt nl. 'Ik zal U buitengewoon vruchtbaar maken', een zinsnede, die 'nageslacht' op het oog heeft. Deze zinsnede wordt enerzijds in vs 4b-5 voorafgegaan door de aankondiging 'Ik zal U tot een vader van een menigte volkeren stellen', en anderzijds in vs 6b gevolgd door de belofte 'Ik zal U stellen tot volkeren, en koningen zullen uit U voortkomen'. Uit deze structuur laat zich afleiden, dat de termen 'menigte volkeren', 'volkeren' en 'koningen' naar het nageslacht van Abraham verwijzen. Het gaat derhalve niet aan, hier aan volkeren buiten Israël, resp. proselieten te denken.

(2) Voor de kwestie of in dit nageslacht ook Ismaël inbegrepen is, dienen we het bredere verband binnen Gen. 17 te raadplegen.

- De eerste tekst van belang is vs 8, waar aan Abraham en diens nageslacht 'het land Kanaän' wordt toegezegd. Deze toezegging uitsluitend het volk Israël geldt, en niet (ook) de Ismaëlieten.

- In vs 15-16 spreekt God Abraham over Sarai: evenals Abraham ontvangt ook zij een nieuwe naam (Sara); hem wordt gezegd, dat hij bij haar een zoon zal ontvangen; vs 16b luidt dan: 'Ik zal haar zegenen, en zij zal tot volkeren worden, koningen van volkeren zullen uit haar voortkomen'. Dit gedeelte komt geheel overeen met de bewoordingen van vs 6. Dit betekent, dat met 'volkeren' en 'koningen' het nageslacht van Abraham *en Sara* wordt aangeduid. De Ismaëlieten maken derhalve geen deel uit van deze 'volkeren'.⁶

(3) De vraag of de volkeren uit Abraham en Ketura (c. 25) tot de 'menigte

⁴ B.D. Eerdmans, *Die Komposition der Genesis* (Alttestamentliche Studien I), Giessen 1908, 14.

⁵ J. Hoftijzer, *Die Verheissungen an die drei Erzväter*, Leiden 1956, 11. Vgl. ook C. Westermann, *Die Verheissung an die Väter* (FRLANT 116), Göttingen 1976, 140.

⁶ De positie van Ismaël wordt in de verzen 19-21 toegelicht: God zal ook hem zegenen, hem talrijk maken, en tot een 'groot volk' stellen (vs 21). Het verbond wordt evenwel uitsluitend met Isaäk gesloten (vs 19,21). Dit is niet in tegenspraak met het feit, dat ook Ismaël het teken van het verbond, de besnijdenis, ontvangt (vs 23); hij wordt besneden, daar hij tot de huisgenoten van Abraham behoort. Cf. E. Blum, *Vätergeschichte*, 422.

volkeren' gerekend kunnen worden, is met bovenstaande in feite al beantwoord. Het blijkt uitsluitend om het nageslacht van Abraham en Sara te gaan. Sara speelt een sleutelrol. Maar hoe staat het met het volk Edom, dat Esau tot stamvader heeft? Voor een antwoord op deze vraag zijn teksten uit het vervolg van het boek Genesis belangrijk, teksten, die in bewoording en thematiek met die uit Gen. 17 overeenstemmen:

- 28,3: (Isaäk tot Jacob:)
'El Shadday zegene U;
Hij make U vruchtbaar en talrijk,
zodat U tot een 'verzameling van volkeren' (*qhl 'mym*) zult worden'.
- 35,11: (God tot Jacob:)
'Ik ben El Shadday;
wees vruchtbaar en talrijk,
een volk, ja een 'verzameling van volkeren' (*qhl gwym*) zal uit U zijn,
en koningen zullen uit uw lendenen voortkomen'.
- 48,3-4a: (Jacob tot Josef:)
'El Shadday verscheen aan mij in Luz in het land Kanaän
en zegende mij. Hij zei tegen mij:
'Zie, Ik maak U vruchtbaar en talrijk;
Ik stel U tot een 'verzameling van volkeren' (*qhl 'mym*) ...'

Evenals in Gen. 17,6.16 is in deze teksten sprake van het nageslacht in termen van 'volkeren' en 'koningen'. In vergelijking met 17,4-5 is wel een verschil in woordkeus aanwijsbaar: terwijl 17,4-5 over een 'menigte' (*hmwn*) volkeren' spreekt, treffen wij in de andere teksten de uitdrukking een 'verzameling/verzamelde menigte' (*qhl*) van volkeren' aan. Maar, zoals wij nog zullen zien, is er inhoudelijk tussen beide uitdrukkingen geen verschil in betekenis.⁷ De keuze voor *hmwn*, *hamon*, in Gen. 17 heeft met de naamsverandering van Abram tot Abraham te maken.⁸

De lijn, die uit deze teksten spreekt, is overduidelijk: de belofte van een talrijk nageslacht geldt eerst Abraham en Sara, met Isaäk (en niet Ismaël), en vervolgens Jacob, en derhalve niet Esau en de Edomieten.

We stellen vast, dat de 'menigte volkeren' uit Gen. 17,4-5, als omschrijving van het nageslacht van Abraham, uitsluitend op het beloofde volk Israël

⁷ Sommige onderzoekers kennen een verschillende betekenis toe aan 'menigte volkeren' (Gen 17) en 'verzameling van volkeren' (Gen 28 e.a.): zie o.a. O. Procksch, *Genesis*, 517.539 [in Gen 28: volkeren = stammen]; E. Blum, *Vätergeschichte*, 456f.

⁸ Cf. ThWAT VI, Sp. 1213 (Hossfeld/Kindl).

betrekking heeft. 'Vader van een menigte volkeren' wil dus zeggen: (stam)vader van het volk Israël.

(4) De vraag die nu aan de orde moet komen, is deze: wat is er met de opmerkelijke uitdrukking 'menigte volkeren', resp. 'verzameling van volkeren', als omschrijving voor Israël bedoeld? In het begin van deze rede heb ik U van de bestaande exegetische opvattingen deelgenoot gemaakt. Geen van alle, echter, kan overtuigen. De suggestie van B.D. Eerdmans, om bij 'volkeren' aan joodse gemeenschappen in Babylonië en Egypte te denken, die tezamen met het 'volk' in Juda een 'menigte volkeren' zouden vormen, is met recht bestreden.⁹ De idee, dat het meervoud 'volkeren', met 'koningen', de grootsheid en talrijkheid van Israël tot uitdrukking zou brengen, houdt onvoldoende rekening met de woordkombinatie 'menigte volkeren', resp. 'verzameling van volkeren'. De gedachte tenslotte, onlangs verdedigd door E. Blum¹⁰, dat de uitdrukking 'verzameling van volkeren' de twee broedervolkeren Israël en Juda zou aanduiden, mist tekstuele steun.

Maar welke betekenis komt dan wel in aanmerking? Vooreerst zij opmerkt, dat het gebruik van een meervoud, grammaticaal, voor een enkelvoudige grootheid, of het nu personen of zaken betreft, in het bijbels-hebreeuws niet uitzonderlijk is. Het meervoud brengt in dergelijke gevallen het bijzonder belang of gewicht van iemand of iets tot uitdrukking.¹¹ Het meervoud 'volkeren' voor één enkel volk wijst dan in de richting van een zeer groot, sterk en belangrijk volk.¹²

Het gaat in Gen. 17 en overeenkomstige teksten evenwel niet enkel over het meervoud 'volkeren', maar om de uitdrukkingen (a) 'menigte volkeren', resp. (b) 'verzameling van volkeren', d.w.z. een verzamelde menigte van volkeren. Beide uitdrukkingen komen in het Oude Testament vaker voor:

ad (a): zie Jes. 17,12; 29,7v.; vgl. ook Ps. 65,8

ad (b): zie Jer. 50,9; Ez. 23,24; 32,3.

Beide uitdrukkingen vormen in deze teksten steeds de aanduiding voor een en hetzelfde: voor een indrukwekkend grote *legermacht*. Het meervoud 'volkeren' is hier aldus te verstaan: het gaat om legers van wereldmachten, zoals

⁹ Zie o.a. W. Eichrodt, *Die Quellen der Genesis von Neuem untersucht* (BZAW 31), Giessen 1916, 27.

¹⁰ E. Blum, *Vätergeschichte*, 457.

¹¹ Zie *Gesenius' Hebrew Grammar*, as edited and enlarged by E. Kautsch. Second English edition by

¹² Zie *Gesenius' Hebrew Grammar*, as edited and enlarged by E. Kautsch. Second English edition by A.E. Cowley, Oxford 1910, 398f. (§ 124 g-k).

¹² Vgl. ook Gen 48,19: het nageslacht van Efraïm zal zijn een 'volheid van volkeren' (*m' hgwym*).

Assyrië, die uit contingenten van vele (onderworpen) volkeren zijn samengesteld.

Geldt deze betekenis 'legermacht' nu ook voor teksten als Gen. 17,4-5? Hiervoor pleit in eerste instantie het feit, dat het in deze en de zojuist genoemde teksten om dezelfde uitdrukking gaat. Maar er is meer.

Temidden van alle belofteksten in het boek Genesis vertonen de bovengenoemde teksten uit Gen. 17; 28; 35; 48 een frappante overeenkomst in hun bewoording. Zij vormen onmiskenbaar een bepaalde groep. In de vorige eeuw is door onderzoekers, onder wie de Leidse hoogleraar Abraham Kuenen, wiens 100-jarige sterfdag wij alhier eind 1991 hopen te gedenken, overtuigend aangetoond, dat deze en andere tekstgedeelten in de boeken Genesis tot Jozua door priester-schrijvers zijn geformuleerd. Men spreekt sindsdien van de priestercode, 'die Priesterschrift', of kortweg "P".¹³ De priesterlijke teksten vormen binnen Genesis de jongste tekstlaag; de overige gedeelten van dit boek, de oudere, niet-priesterlijke teksten, duiden wij daarom met 'voorpriesterlijke' teksten aan.

Met betrekking tot ons onderwerp doet zich nu het interessante feit voor, dat in de boeken Exodus en Numeri, in teksten van priesterlijke signatuur, het volk Israël met de term 'legerscharen/strijdkrachten' (*šb'wr*) wordt aangeduid: Ex. 6,26; 7,4; 12,17.41. 51¹⁴; Num. 1,3.52; 2,32. Zo lezen wij in Ex. 12,41: 'Na 430 jaar, juist op de dag af, trokken de legerscharen van de Heer uit het land Egypte'.¹⁵ Het volk Israël wordt als een groot en machtig leger uit Egypte geleid, en trekt als zodanig door de woestijn - welgeteld 603.550 man sterk, aldus Num. 2,32 - in de richting van het land Kanaän met het doel om dit land te 'onderwerpen' (*kbs*). Deze laatste term is kenmerkend voor teksten van P in

¹³ Over de belangrijke rol van A. Kuenen, vooral inzake de datering van de priesterlijke 'oorkonde', zie S.R. Külling, *Zur Datierung der 'Genesis-P-Stücke' namentlich des Kapitels Genesis XVII*, Kampen 1964, 13-16; M.J. Mulder, Abraham Kuenen and his successors, in: *Leiden Oriental Connections 1850-1940*, Ed. by W. Otterspeer, Leiden 1989, 16f. - Over de (oude) kwestie, 'zelfstandige bron' of '(redactionele) aanvulling', zie onder. - De problematiek van het onderscheid binnen P (basistekst, en latere aanvullingen) kan hier buiten beschouwing blijven.

¹⁴ De weergave 'legerscharen/strijdkrachten' is te verkiezen boven 'stammen' (zo C. Houtman, *Exodus I* [COT], Kampen 1986, 480), omdat (a) de hebreeuwse taal voor 'stammen' een andere term kent, (b) de 'legerscharen' niet met de stammen samenvallen (zie Num 2), en (c) de uitgesproken militaire organisatie van het volk (Num 2!) onvoldoende wordt gehonoreerd.

¹⁵ De uitdrukking 'legerscharen van de Heer' vertoont opvallende gelijkenis met 'strijdkrachten van de (god) Assur', bekend uit assyrische koningsinscripties. Vgl. M. Weippert, "Heiliger Krieg" in Israel und Assyrien. Kritische Anmerkungen zu Gerhard von Rads Konzept des "Heiligen Krieges im Alten Israel", ZAW 84 (1972), 478.

verband met de inbezitting van het land (zie Num. 32,22.29, en Joz. 18,1).¹⁶

Onze teksten uit Genesis blijken aldus op één lijn te liggen met teksten uit Exodus en Numeri: het nageslacht van Abraham, het volk Israël, wordt getekend als een buitengewoon sterke legermacht.¹⁷

Onze interpretatie heeft uiteraard consequenties voor het woord 'koningen' in Gen. 17,6 en de andere teksten. Met deze koningen zijn de latere koningen van Israël bedoeld; zij stonden aan het hoofd van het leger van Israël.

(5) Tot nu toe hebben wij bij onze interpretatie van de uitdrukking 'menigte volkeren' uit Gen. 17, alsook van de overeenkomstige uitdrukking in andere teksten uit Genesis, ons gericht op teksten, die tot het priesterlijke corpus behoren. Als laatste stap in ons onderzoek van de hebreuwse tekst willen wij stilstaan bij de vraag naar de verhouding tussen een priesterlijke tekst als Gen. 17 en de 'voor-priesterlijke' teksten van dit boek, d.w.z. de teksten, die tot het oudere bestand van het boek behoren.

Bij alle discussie heden ten dage, in hoeverre de resultaten van kritisch onderzoek uit de 19e eeuw houdbaar zijn, is de toewijzing van bepaalde teksten en hoofdstukken aan P het minst omstreden.¹⁸ Men neemt voorts aan, dat de priester-schrijver de voorpriesterlijke teksten en tradities kende en er gebruik van maakte. Het huidige debat gaat vooral over de vraag, of de teksten van P samen een zelfstandige bron hebben gevormd, voordat zij door een redactor aan het voorpriesterlijke bestand werden toegevoegd, of dat zij van meet af aan als

¹⁶ Voor toewijzing van deze teksten aan P zie o.a. A. Kuenen, *Historisch-Critisch Onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de Boeken des Ouden Verbonds*. Deel I, 2e, geheel omgewerkte uitgave, Amsterdam 1885, 97.101. Het verbum *kbs* komt verder nog voor in Gen 1,28 (P). Voor de relatie tussen deze tekst en Jozua 18,1, zie N. Lohfink, *Die Priesterschrift und die Geschichte*, in: *Congress Volume Göttingen 1977* (Suppl. VT 29), Leiden 1978, 218-220. Hij besteedt evenwel onvoldoende aandacht aan de uitdrukkingen 'menigte volkeren', 'verzameling van volkeren' als de specifieke invulling van het vruchtbaarheidsthema in Gen 17 e.a.

¹⁷ Cf. Num 2, waar de militaire organisatie van het volk wordt beschreven. Deze aandacht voor militaire zaken keert terug in het latere, eveneens uit priesterlijke (levietische) kring stammende, geschrift Kronieken.

¹⁸ Ook studies, die de 'vierbronnentheorie' afwijzen, maken melding van een priesterlijke teksten als een duidelijk af te bakenen groep: zie J. van Seters, *Abraham*, 1975; R. Rendtorff, *Das übertiefenungsgeschichtliche Problem des Pentateuchs* (BZAW 147), Berlin 1977; E. Blum, *Vätergeschichte*, 1984; Th.L. Thompson, *The Origin Tradition*, 1987.

aanvulling aan dit tekstbestand zijn neergeschreven.¹⁹ Vakmatig geformuleerd is dit de keuze tussen de oorkondenhypothese en de aanvullingshypothese.²⁰ Naar mijn oordeel verdient de aanvullingshypothese de voorkeur; in dit opzicht sta ik dicht bij mijn voorganger Eerdmans, dan bij ons beider voorganger Kuenen.²¹ De teksten van P vormen nl., tezamen genomen, niet een literair werk met een overtuigende samenhang; de desbetreffende passages zijn of te fragmentarisch van aard, of zij zouden, zonder de voorpriesterlijke gedeelten, belangrijke schakels missen.²²

P-teksten als aanvulling: dit wil zeggen, dat een reeds voorhanden zijnde tekst wordt uitgebouwd, dat een reeds aanwezige verhaalsamenhang wordt verrijkt en nader ingekleurd. Op dit punt dient nog wel het nodige onderzoek te worden verricht. Naar mijn overtuiging ligt hier de mogelijkheid en de uitdaging voor samenwerking tussen een diachronisch georiënteerde benadering, d.w.z. gericht op het ontstaan en de groei van teksten, en (tussen) een synchronisch georiënteerde benadering, d.w.z. gericht op de samenhang. Het huidige debat binnen de oudtestamentische wetenschap wordt in sterke mate door de verhouding tussen deze twee benaderingen gestempeld. De eerste, de diachronische analyse kan daarbij op een lange traditie van onderzoek steunen, de tweede niet: de synchronische analyse, bij verhalende teksten door middel

¹⁹ Dit debat is van meet af aan, sinds de 19e eeuw, gevoerd. Domineerde lange tijd de oorkondenhypothese (P als zelfstandige bron), de laatste 25 jaar groeit het aantal stemmen, dat ten aanzien van P voor de aanvullingshypothese pleit: zo o.a. F.M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge (Mass.) 1973, 293-325; J. van Seters, *Abraham*, 1975; R. Rendtorff, *Pentateuch*, 1977; S. im *Pentateuch*, Lund 1981; E. Blum, *Vätergeschichte*, 1984. Voor kritiek op deze opstelling zie o.a. N. Lohfink, *Priesterschrift* (zie noot 16); K. Koch, P - kein Redaktor! Erinnerung an zwei Eckdaten der Quellenscheidung, VT 37 (1987), 446-467; J.A. Emerton, The Priestly Writer in Genesis, JThS 39 (1988), 381-400.

²⁰ Als derde hypothese dient de zog. fragmentenhypothese vermeld te worden. Voor moderne varianten van deze theorie zie Th.L. Thompson, *The Origin Tradition*, 1987; R.N. Whybray, *The Making of the Pentateuch* (JSOT Suppl. Ser. 53), Sheffield 1987. De gedachte is, dat eventuele bronnen in de vorm van 'fragmenten' aanwezig zijn; de schrijver-redacteur van de Pentateuch heeft, met behulp van deze fragmenten, een doorlopende en samenhangende tekst geproduceerd.

²¹ Vgl. Eerdmans, *Genesis*, 1908, 2-33.

²² Herhaaldelijk is op het fragmentarisch karakter van P gewezen; zie S.R. Külling, *Datierung*, 1964, 141-145. - Wat de fragmentenhypothese inzake P betreft: het bezwaar van deze theorie is, dat de eigen, interne samenhang op het niveau van (theologische) motieven en thema's in de priesterlijke teksten niet gehonoreerd wordt.

van verhaalkundige vormen van onderzoek uit te voeren²³, heeft een achterstand weg te werken.

Overziet men de geschiedenis van oudtestamentische onderzoek van de laatste honderd tot honderdvijftig jaar, dan kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat wij heden ten dage terug bij af zijn. Na een lange periode van onderzoek, waarbij, met betrekking tot de Pentateuch, alle aandacht naar de (mondelinge) overlevering achter de geschreven teksten uitging, staat nu, evenals in de vorige eeuw, de vraag van de eenheid en samenhang van de geschreven tekst zelf centraal. Er is wel een verschil in interesse: lag een eeuw geleden de nadruk op de verschillen binnen de tekst, nu gaat de belangstelling meer uit naar de eenheid en samenhang binnen de tekst. Dit hangt samen met een ander verschil en wel in kijk op de teksten van de Pentateuch: toen voornamelijk als geschiedschrijving beschouwd, ligt nu alle nadruk op het literaire karakter van deze teksten, in het bijzonder waar het verhalende gedeelten betreft.

P-teksten als aanvulling betekent, als gezegd, uitbouw en verrijking van samenhang. Dit geldt mijn inziens ook voor een hoofdstuk als Gen. 17 binnen zijn huidige kontekst.²⁴

P-teksten als aanvulling betekent tegelijkertijd het aanbrengen van eigen accenten, niet alleen taalkundig, of in het gebruik van bepaalde woorden, maar ook inhoudelijk. Hiervan is ons onderwerp een goed voorbeeld: in afwijking van de voorpriesterlijke belofte-teksten spreken de P-teksten in Gen. 17 en andere hoofdstukken over het nageslacht van Abraham, Isaäk en Jacob, het volk Israël, in termen van 'een verzamelde menigte volkeren'.

Een ander voorbeeld betreft het volgende verschil: het element van de zegen voor de volkeren, zo kenmerkend voor de voorpriesterlijke teksten (Gen. 12,3; 18,18; 22,18; 26,4; 28,14), is in de P-teksten afwezig. De vermoedelijke achtergrond is, dat het thema van de zegen voor de volkeren in het verbond van God met Noach zijn plaats heeft gekregen (Gen. 9,1-17; eveneens 'P').

²³ Zie o.a. J.P. Fokkelman, *Narrative Art in Genesis*, Assen/Amsterdam 1975; J. Licht, *Storytelling in the Bible*, Jerusalem 1978; R. Alter, *The Art of Biblical Narrative*, London 1981; M. Sternberg, *The Poetics of Biblical Narrative*, Bloomington 1985.

²⁴ Voor belangrijke observaties met betrekking tot de plaats van Gen. 17 in zijn huidige kontekst zie S.E. McVernue, *The Narrative Style of the Priestly Writer* (Analecta Biblica 50), Rome 1971, 145ff.; J. van Seters, *Abraham*, 1975, 279ff.; E. Blum, *Vätergeschichte*, 1984, 423; Th.L. Thompson, *The Origin Tradition*, 1987, 90f.; J.P. Fokkelman, *Time and Structure of the Abraham Cycle*, in: *New Avenues in the Study of the Old Testament* (Oudtestamentische Studiën 25), Leiden 1989, 96-109.

Het aanbrengen van eigen accenten van inhoudelijke aard roept de vraag op, hoe deze accenten zich tot de overeenkomstige thema's of motieven binnen de voorpriesterlijke teksten verhouden. Het thema van een groot en sterk volk, van een zeer talrijk nageslacht, is in de voorpriesterlijke teksten prominent aanwezig. Ook de connotatie van militaire kracht is aanwijsbaar, zoals blijkt uit een tekst als Gen 22,17:

'Ik zal uw nageslacht [nl. van Abraham] talrijk maken
als de sterren aan de hemel
en als het zand aan de oever van de zee,

zodat uw nageslacht de poorten van zijn vijanden in bezit zal nemen'. Met dit laatste is, zo leert een vergelijking met Gen. 26,4, de inbezitneming van het beloofde land bedoeld. Gen. 17 en overeenkomstige teksten, met hun omschrijving van het latere volk Israël in termen van een sterke legermacht, sluiten bij deze teksten aan, maar borduren er tevens op voort. De verhouding tussen beide draagt aldus het karakter van interpretatie, zij het wel een interpretatie met een 'transformatief' karakter.²⁵

Dit brengt mij tot de volgende, tevens laatste stap in dit onderdeel van mijn rede. Korthedshalve zet ik deze door het formuleren van een drietal vragen: waarom wordt in Gen. 17 en andere teksten over het volk Israël in termen van 'een menigte volkeren' gesproken, d.w.z. waarom duidt de priesterlijke auteur, in onderscheid van de voor-priesterlijke teksten, het volk Israël zo expliciet en nadrukkelijk als een grote legermacht aan? Wat wilde hij op deze wijze de toenmalige lezers duidelijk maken? Hebben wij hier te maken met interpretatie, die tevens als een vorm van aktualisatie kan worden beschouwd?²⁶

II. De griekse tekst, de Septuaginta

Wenden wij ons nu tot de oudste vertaling van de boeken Genesis tot Deuteronomium, de Septuaginta (LXX) van de Pentateuch, daterend uit de 3e eeuw v.C.

²⁵ Voor vele andere voorbeelden van een dergelijke 'transformatieve' interpretatie zie nu vooral: M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford 1985.

²⁶ Zie voor dit aspect eveneens de studie van Fishbane, C. Westermann, *Verheissungen*, 1976, 40, typeert de verschuiving van 'volk' naar 'volkeren' als aanduiding van Israël kortweg als een 'Steigerung'. Blijft de vraag naar de achtergrond en bedoeling van deze 'Steigerung'.

Volgens de zogeheten Aristeasbrief²⁷ is deze vertaling onder ideale omstandigheden tot stand gekomen. Op verzoek van koning Ptolemaeus II Philadelphus (285-246 v.C.) stuurde de hogepriester te Jeruzalem 72 joodse geleerden, met een bijzonder fraai exemplaar van de hebreeuwse tekst, naar Alexandrië ten einde aldaar een vertaling van deze tekst te maken. Het hoofd van de beroemde bibliotheek van Alexandrië, een zekere Demetrius, had de koning ervan overtuigd, dat de joodse wet niet in deze bibliotheek mocht ontbreken. De 72 joodse geleerden, zes uit elke stam, vertrouwd met de hebreeuwse en de griekse taal (§ 121), tevens filosofisch geschoold (zie §§ 203-296), voltooiden het project in slechts 72 dagen. Zij deden het werk op een uitgelezen plek: de koning had voor hen een speciaal verblijf laten inrichten op het eiland Pharos, 'in een huis', aldus de tekst, 'prachtig en rustig gelegen bij het strand' (§ 301). Kortom: een ideale plaats om als geleerde te werken, een mooi voorbeeld ook van een door het rijk gefinancierd onderzoeksinstituut avant la lettre.

In werkelijkheid weten wij echter heel weinig over de achtergronden van LXX Pentateuch. Was het een louter interne aangelegenheid van de joodse gemeenschap in Egypte, of was de vertaling inderdaad het gevolg van een officieel initiatief? Men heeft voorheen wel gesuggereerd, dat de vertaling voor de liturgie in de synagoge bestemd was, maar deze zienswijze wordt sinds enige tijd niet meer verdedigd.²⁸ Sommigen menen, dat de vertaling educatieve en/of apologetische doeleinden diende.²⁹

Aangezien het om een schriftelijke vertaling van de Pentateuch, de joodse wet, gaat, is het wel waarschijnlijk, dat hij van meet af aan als officiële vertaling gold.³⁰ Dit maakt het waarschijnlijk, dat de joodse leiding te Jeruzalem bij het project betrokken was. Voorts mag men in dat geval aannemen, dat het hebreeuwse origineel en de vertalers, zij het in een beduidend kleiner aantal dan

²⁷ Zie voor dit geschrift, daterend uit de 2e eeuw v.C., de vertaling met inleiding van de hand van N. Meisner in de reeks *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, Bd. II,1, Gütersloh 1973, 34ff.

²⁸ Zie M. Harl, G. Dorival, O. Munnich, *La Bible grecque des Septante du Judaïsme au Christianisme ancien*, (Paris) 1988, 68s.

²⁹ *Ibid.*, 69s.

³⁰ Vgl. E. Bickerman, *The Septuagint as a Translation*, in: id., *Studies in Jewish and Christian History*, Vol. I, Leiden 1976, 167-200.

72 - vermoedelijk niet meer dan zes³¹ - , uit Juda afkomstig waren.

Een intrigerende vraag blijft, of, zoals de Aristeasbrief wil, de ptolemese koning bij het vertaalproject betrokken was. Men heeft als argument naar voren gebracht, dat het voor deze koning van groot belang zou zijn geweest om te kunnen beschikken over de joodse wet in het Grieks, aangezien zich in Alexandrië een grote joodse gemeenschap bevond.³²

Wanneer wij de griekse versie van Gen. 17,4-5 bezien, blijkt dat zij dicht bij het hebreeuwse origineel blijft. Abraham zal tot 'een vader van een menigte volkeren' (*patēr plēthous ethnoōn*) worden (vs 4); vs 5 varieert enigszins: in plaats van 'menigte volkeren' luidt in dit vers de vertaling: '(vader van) vele volkeren' (*patēr polloōn ethnoōn*). Evenals in de hebreeuwse tekst is in de griekse versie met 'menigte volkeren', 'vele volkeren' waarschijnlijk het volk Israël bedoeld. Dit valt af te leiden uit het vervolg (vs 6 en vs 16), waar eveneens van 'volkeren' (*ethnē*) sprake is en wel in verband met het nageslacht van Abraham en Sara.

Vs 16b vertoont een klein verschil ten opzichte van de hebreeuwse, Masoretische tekst: 'Ik zal *hem* zegenen, en *hij* zal tot volkeren zijn, en koningen van volkeren zullen uit *hem* zijn'. De hebreeuwse tekst biedt 'haar', 'zij', in plaats van 'hem', 'hij'.³³

De uitleg van 'menigte volkeren' als aanduiding voor het nageslacht van Abraham, te weten Israël, wordt verder door een parallel geval binnen LXX Gen. ondersteund: in 48,19 staat te lezen, dat het 'nageslacht' van Efraïm 'tot een menigte volkeren' (*eis plēthos ethnoōn*; MT: *ml' hgwym*) zal zijn.

In de overeenkomstige teksten uit de hoofdstukken 28, 35 en 48 biedt de LXX voor de hebreeuwse uitdrukking *qhl gwym* of *qhl 'mym* de weergave *sunagoogai ethnoōn*. Wat opvalt, is het meervoud *sunagoogai*. Men heeft het vermoeden geuit, dat de LXX

³¹ Zes vertalers: één voor Genesis, twee voor Exodus, en telkens één voor de boeken Leviticus, Numeri en Deuteronomium.

³² Zie D. Barthélemy, Pourquoi la Torah a-t-elle été traduite en grec?, in: id., *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament* (OBO 21), Fribourg/Göttingen 1978, 322ss. Zie voor andere overwegingen M. Harl e.a., *La Bible grecque*, 72-78 ('il faut l'initiative officielle' [p. 78]).

³³ Aldus de editie van A. Rahlfs. In de onlangs verschenen kritische editie van Göttingen heeft J.W. Wevers gekozen voor een griekse tekst, die met de hebreeuwse overeenstemt ('haar' en 'zij'). M. Harl (*La Bible d'Alexandrie. La Genèse*, Paris 1986, 171) geeft de voorkeur aan de 'mannelijke' lezingen. De overgrote meerderheid van de handschriften steunt de 'mannelijke' lezingen; de 'vrouwelijke' worden slechts door één papyrus en enkele minuskels gesteund. Belangrijk gegeven is wel, dat Philo Gen. 17,16 citeert met de 'vrouwelijke' lezingen (*De Mutatione Nominum*, 148-151 [Loeb Classical Library, 275, p. 218]).

in de betreffende teksten op religieuze gemeenschappen van proselieten en van joden in de diaspora zinspeelt.³⁴ Bij gebrek aan parallellen is dit verre van zeker. In het licht van een tekst als LXX Jer. 27,9, waar eveneens de weergave *sunagoogai ethnoon* (MT Jer 50,9: *qhl gwym*) voorkomt, ligt de connotatie van grote legermacht meer voor de hand.³⁵

III. De aramese versie, Targum Onkelos

Bezien wij vervolgens de aramese vertaling van Gen. 17 uit de Targum op de Pentateuch, toegeschreven aan Onkelos. Deze Targum vormt samen met de aramese vertaling van de Profeten, de zogeheten Targum Jonatan, een indrukwekkend product van schriftgeleerde arbeid.³⁶ Beide teksten hebben in de joodse traditie de status van officiële vertaling voor Wet en Profeten gekregen. Hoewel overgeleverd in het oosten, in Mesopotamië-Babylonië, zijn deze twee vertalingen vermoedelijk in het westen, in Juda, ontstaan, en wel in de periode vóór het jaar 135. Taal en inhoud van deze teksten pleiten hiervoor.³⁷

Men neemt over het algemeen aan, dat beide teksten uit *mondelijke* vertaalwerk in het kader van de synagogale liturgie voortgekomen zijn. Dit is evenwel weinig waarschijnlijk: beide teksten vertonen geenszins de kenmerken van een ad hoc vertaling; zij dragen daarentegen het stempel van een doordachte en onderling samenhangende vertaling. Zij maken veeleer deel uit van de traditie van *schriftelijke* vertalingen binnen het Jodendom, zoals deze reeds door de aramese vertaling van het boek Job uit Qumran betuigd wordt.³⁸

³⁴ L. Rost, *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament* (BWANT IV/24), Stuttgart 1938, 117.

³⁵ Vgl. voor de pluralis *sunagoogai* ('van Jacob') ook LXX Deut 33,4 (MT: *qhl y'qb*), en LXX Sirach 24,23 (citaat van LXX Deut 33,4).

³⁶ Zie o.a. L. Smolar and M. Aberbach, *Studies in Targum Jonathan to the Prophets*, and P. Churgin, *Targum Jonathan to the Prophets*, New York 1983; E. Levine, *The Aramaic Version of the Bible* (BZAW 174), Berlin 1988 (tevens over de andere aramese vertalingen van de Pentateuch).

³⁷ Zie, wat de taal betreft, o.a. E.Y. Kutscher, *The Language of the Genesis Apocryphon*, *Scripta Hierosolymitana* 4, Jerusalem 1958, 1-22; A. Tal, *The Language of the Targum of the Former Prophets and its Position within the Aramaic Dialects*, Tel Aviv 1975; R. Degen, *Aramäisch III*, in: TRE 3, Berlin 1978, 611; K. Beyer, *The Aramaic Language*, Göttingen 1986, 21f. Met betrekking tot de inhoud zie o.a. A. van der Kooij, *Die alten Textzeugen des Jesajabuches* (OBO 35), Freiburg/Göttingen 1981, 161ff.; L. Smolar and M. Aberbach, *Studies*, 1983.

³⁸ Zie over deze kwestie o.a. D.M. Golomb, *A Grammar of Targum Neofiti* (HSM 34), Chico 1985, 2-8.

Targum Onkelos biedt de volgende weergave van Gen. 17,4-6:

- vs 4 en 5 bevatten een letterlijke vertaling: 'Gij [Abraham] zult zijn tot een vader van een menigte volkeren' ('b sgy 'mmyn);
- vs 6 daarentegen vertoont enkele opvallende lezingen: 'Ik zal U stellen tot verzamelde menigten' (*knsn*), alwaar de hebreeuwse tekst 'volkeren' leest; en vervolgens is de passage 'en koningen zullen uit U voortkomen' aldus weergegeven: 'en koningen, die heersen over de volkeren (*mlkyn šltn b'mmy*), zullen uit U voortkomen'.

Dit laatste verschil, 'koningen die heersen over de volkeren', in plaats van 'koningen' zonder meer, is een interpretatie ontleend aan vs 16, alwaar het 'koningen van volkeren' (hebreeuwse tekst) als 'koningen, die heersen over de volkeren' is opgevat.

Opmerkelijk is de vertaling voor 'volkeren' in vs 6: 'verzamelingen, verzamelde menigten' (*knsn*)(cf. vs 16). De vaker genoemde teksten, Gen. 28,3; 35,11, en 48,4 helpen hier verder: 'de verzameling van volkeren', aldus de hebreeuwse tekst, wordt in deze drie plaatsen als 'verzamelingen van stammen' (*kns šbryn*)³⁹ geïnterpreteerd. De 'volkeren' zijn in de uitleg van de Targum de stammen, d.w.z. de stammen van Israël. Hieruit volgt dat in Targ Gen. 17,6 (en vs 16) met 'verzamelingen' op de stammen van Israël wordt gezinspeeld.⁴⁰

Dit houdt in, dat de 'koningen, die over de volkeren heersen' in Gen. 17,6 (cf. vs 16) koningen van (de stammen van) Israël zijn; men denke aan Saul, David en Salomo.

De vraag is nu, hoe binnen Targ Gen. 17 zich de verzen 4-5 tot vers 6 verhouden. Er is tussen beide gedeelten een verschil in weergave: terwijl in vs 6 voor 'volkeren' het equivalent 'verzamelde menigten' is gekozen, is hetzelfde woord 'volkeren' in vs 4-5 ('menigte volkeren') letterlijk door 'volkeren' vertaald. Men heeft wel gesuggereerd, dat deze laatste keuze begrijpelijk is, daar de belofte aan Abraham ook de Ismaëlieten en Edomieten zou insluiten.⁴¹ Echter, wat de hebreeuwse tekst betreft hebben wij vastgesteld, dat de uitdrukking 'menigte volkeren' in Gen. 17,4-5 niets met Ismaëlieten en Edomieten van doen heeft, maar uitsluitend Israël op het oog heeft. En met betrekking tot de Targum (Onk) is er geen reden een verschil in betekenis en interpretatie tussen

³⁹ De vertaling van B. Grosfeld, 'assembly [enkelvoud] of tribes' is onjuist (*The Targum Onkelos to Genesis* [The Aramaic Bible, Vol. 6], Edinburgh 1988, 102).

⁴⁰ Wat Gen. 28,3; 35,11, en 48,4 betreft doet zich het interessante feit voor, dat de meervoudsweergave 'verzamelingen' met de Septuaginta van deze plaatsen overeenstemt (zie boven). Dit geldt tevens voor Deut 33,4!

⁴¹ B. Grosfeld, *The Targum Onkelos*, 103.

de 'volkeren' uit vs 4-5 en de 'verzamelingen' (nl. van stammen) uit vs 6 aan te nemen. Het ligt meer voor de hand om de weergave in vs 6 (cf. vs 16) als een nadere verklaring van vs 4-5 op te vatten, die tot doel heeft samenhang tussen 17,4-5 en 28,3 e.a. tot stand te brengen:

	MT	Targ
17,4-5	'menigte volkeren'	'menigte volkeren'
17,6	'volkeren'	'verzamelingen'
28,3 e.a.	'verzameling van volkeren'	'verzamelingen van stammen'

Het is derhalve zeer waarschijnlijk, dat ook Targ Onk Gen. 17,4-5 met 'menigte volkeren' op het volk Israël zinspeelt. Abraham geldt ook hier als de stamvader van Israël, of met de bewoordingen van 28,3 e.a., van de 'verzamelde menigten van stammen'.⁴² Deze bewoording zinspeelt, evenals dit in de hebreeuwse tekst het geval is, op de legermacht van het volk Israël, een legermacht gevormd door de 'verzamelde menigten' uit de stammen.⁴³

Het is het vermelden waard, dat Targ Onk in dit opzicht overeenstemt met Josephus, de joodse geschiedschrijver uit de eerste eeuw. (Dit geval staat overigens niet op zich zelf; het is een van vele overeenstemmingen tussen Josephus en Targ Onk, resp. Targ Jon., hetgeen als zodanig een ondersteuning van onze interpretatie van de aramese versie van Gen. 17 vormt.)

In het vierde boek van zijn *Antiquitates Judaicae*, Joodse Oudheden, geeft hij de passage van Gen. 17,1-8 aldus weer: God openbaarde aan Abraham, dat 'grote volkeren' (*ethnè megala*) en 'koningen' uit hem zullen voortkomen, en dat zij, door middel van strijd met wapens, geheel Kanaän, van Sidon tot Egypte, in bezit zullen nemen (Ant 1,191; vgl. 1,193). Het verband tussen de 'grote volkeren' - Josephus' weergave van 'menigte volkeren' - en het 'in bezit nemen van Kanaän' maakt duidelijk, dat hij met deze 'grote volkeren' Israël bedoelt. De expliciete zinspeling op wapens en strijd doet vermoeden, dat hij bij 'grote volkeren' aan een militair sterk Israël denkt.⁴⁴

⁴² Voor de equivalentie 'volkeren' - 'stammen' zijn enkele passages bij Josephus van belang, waar de term 'volkeren' voor delen van een bevolking van een bepaald land word gebezigd: *Antiquitates* 9,253; 10,222 (= *Contra Apionem* 1,137 [ontleend aan Berossus]).

⁴³ Vgl. in dit verband 'de legers' uit de 'stammen' als beschreven in Targ Onk Num 2 (zie vs 32). Zie voorts Targ Jer 50,9 en Targ Ez 23,24: 'legers van volkeren' voor de hebreeuwse uitdrukking 'verzameling volkeren' (*qhl gwm*).

⁴⁴ Zie ook Ant. 1,235 (ad Gen. 22), en 1,282 (ad Gen. 28): steeds samenhang tussen 'vele volkeren'/'menigte' en het in bezit nemen van Kanaän met wapens.

Samenvattend kunnen wij vaststellen, dat Josephus en de aramese versie (Targ Onk) een interpretatie behelsen, die in hoofdlijnen met de betekenis van de hebreeuwse tekst overeenstemt. Daar ook de griekse versie eenzelfde uitleg van Gen. 17,4-5 weerspiegelt, is het vermoeden gerechtvaardigd, dat deze drie bronnen getuigen zijn van een toonaangevende exegetische traditie inzake Gen. 17,4-5 (en overeenkomstige teksten in Gen. 28; 35, en 48).

Dit wil overigens niet zeggen, dat deze exegese de enige is, die wij uit het hellenistische en romeinse tijdvak kennen.⁴⁵ Hier dient, voor de eerste eeuw, melding gemaakt te worden van de uitleg, die Paulus in zijn brief aan de Romeinen onder woorden brengt: in 4,17v. wordt de aanduiding 'vader van vele volkeren' (*patera polloon ethnoon*; cf. LXX Gen. 17,5) voor Abraham gebezigd met de betekenis van: vader van allen, die geloven, zowel joden als niet-joden. Het gaat hier over het nageslacht van Abraham in geestelijke zin. Deze vroeg-christelijke uitleg treffen wij vervolgens aan in de Barnabasbrief (13,7), en bij Justinus (Dialog 119,4-6).⁴⁶

IV. De syrische versie, de Peshitta

Ten laatste besteden wij aandacht aan de syrische vertaling van Gen. 17, de Peshitta, tevens het doel van onze reis.

De oorsprongen van deze vertaling zijn in nevelen gehuld. De Peshitta van de Pentateuch, als ook van andere delen van het Oude Testament, dateert naar alle waarschijnlijkheid uit de 2e eeuw.⁴⁷ Als plaats van ontstaan komen steden als Edessa, het huidige Urfa, of meer naar het oosten, Nisibis in aanmerking.⁴⁸

Omstreden is de vraag of de Peshitta een joodse of een christelijke achtergrond heeft, dan wel uit een joods-christelijk milieu stamt. Onderzoek heeft uitgewezen, dat er joodse exegetische tradities in deze vertaling aanwijsbaar

⁴⁵ Wat Sirach 44,19-21 (hebr. en grieks) betreft: de betekenis, die aan '(grote) vader van menigte volkeren' in deze passage toekomt, is niet duidelijk.

⁴⁶ Voor Justinus' exegese zie nu O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy* (NT Suppl. 56), Leiden 1987, 345f.

⁴⁷ Cf. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. Tome VI, Paris 1960, col. 835 (C. van Puyvelde).

⁴⁸ Cf. J.B. Segal, *Edessa, 'the Blessed City'*, Oxford 1970, 35.

zijn, met name in de Pentateuch.⁴⁹ Tevens is er sprake van interessante overeenkomsten met Targ Onk.⁵⁰ (Daarentegen is invloed van de LXX op Peshitta Pentateuch niet met zekerheid aan te tonen.⁵¹) Is enerzijds Peshitta Pentateuch aldus verworteld in de joodse traditie, anderzijds is deze vertaling, zodra zij aan de dag treedt in geschriften van de vroegste syrische kerkvaders (4e eeuw), zonder meer de bijbel van de syrisch-sprekende christenheid.⁵²

Het heuglijke feit, dat wij heden ten dage, voor een groot aantal bijbelboeken, over een kritische editie van de Peshitta beschikken, danken wij aan het Peshitta Instituut alhier. Dit instituut draagt zorg voor deze editie; het doet dit in samenwerking met een groot aantal specialisten in binnen- en buitenland.

De syrische vertaling van Gen. 17 biedt in vs 4-5 een intrigerende nuance ten opzichte van de hebreeuwse tekst: 'Gij zult een vader voor een menigte volkeren zijn' ('*b' lswg' d'mm'*')(vs 4; cf. vs 5). Vs 6 is woordelijk vertaald, zij het dat de syrische tekst een plus (cursief) bevat: 'Ik zal U vruchtbaar maken en Ik zal U uitzonderlijk talrijk maken; Ik zal U tot volkeren maken, en koningen zullen uit uw lendenen voortkomen'.

Vs 16 vertoont, evenals in de Septuaginta, een verschuiving van Sara naar haar zoon, Isaäk: '... Ik zal hem zegenen, hij zal tot volkeren zijn, koningen van volkeren zullen uit hem voortkomen'.

Het gaat in vs 6 en vs 16 over het nageslacht van Abraham, resp. van Isaäk, aangeduid met de woorden 'volkeren' en 'koningen'. Dit wordt bevestigd door de andere, reeds vaker genoemde teksten uit Genesis: 28,3; 35,11, en 48,4, waar eveneens van 'volkeren' en 'koningen' sprake is.

⁴⁹ Zie o.a. Y. Maori, *The Peshitta Version of the Pentateuch in its Relation to the Sources of Jewish Exegesis* (niet gepubl. diss.), Jerusalem 1975. Voor meer informatie raadplege men: P.B. Dirksen, *The Old Testament Peshitta*, in: *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*. Ed.: M.J. Mulder, ex. ed.: H. Sysling. Assen/Philadelphia 1988, 281-283.

⁵⁰ Zie vooral P. Wernberg-Möller, *Some Observations on the Relationship of the Peshitta Version of the Book of Genesis to the Palestinian Targum Fragments Published by Professor Kahle, and to Targum Onkelos*, *StTh* 15 (1961), 128-180; id., *Prolegomena to a Re-examination of the Palestinian Targum Fragments of the Book of Genesis Published by P. Kahle, and their Relationship to the Peshitta*, *JSS* 7 (1962), 253-266. Voor oudere studies ter zake zie P.B. Dirksen, *The Old Testament Peshitta*, in: *Mikra*, 277-281.

⁵¹ Zie nu J.A. Lund, *The Influence of the Septuagint on the Peshitta: A Reevaluation of Criteria in Light of Comparative Study of the Versions in Genesis and Psalms* (niet gepubl. diss.), Jerusalem 1988 (over Genesis: pp. 13-185).

⁵² Of reeds een eeuw eerder: vermoedelijk kende de christen-wijsgeer Bardaisan (154-222) reeds de Peshitta van Genesis: zie M. Merx, *Bardaisan von Edessa*, Halle 1863, 19f.; T. Jansma, *The Books of the Laws of Countries and the Peshitta Text of Genesis IX,6, Par Or 1* (1970), 409-414.

De voor deze teksten kenmerkende uitdrukking 'verzameling van volkeren' wordt in de Peshitta weergegeven op een wijze, die met LXX en deels met Targ Onk overeenstemt: 'verzamelingen/ verzamelde menigten van volkeren' (*ks' d'mm*).⁵³ Er zijn aanwijzingen, dat ook in de Peshitta deze uitdrukking als aanduiding voor een sterke legemacht opgevat dient te worden (vgl. Pesh Ez 23,24).

Wij dienen nu te onderzoeken, hoe vs 6 zich tot vs 4-5 verhoudt, alwaar de Peshitta de opvallende lezing 'vader voor een menigte volkeren' heeft. De syrische tekst in kwestie wordt door alle oude handschriften betuigd, inclusief de zeer bijzondere getuige uit de 5e eeuw, Sb1, alsook door de citaten van deze tekst bij Aphraat (4e eeuw).⁵⁴

Een nadere analyse van de vertaaltechniek leert, dat de auteur van Pesh Gen. duidelijk onderscheid maakt tussen de uitdrukking 'vader van' (d.m.v. het pron. relat.), in geval van een natuurlijke vader, vader van een familie of van een volk, en de uitdrukking 'vader voor' (d.m.v. een prepositie) in gevallen van een positie als van een vader jegens iemand. Zo is Jubal de vader voor allen, die de citer en harp bespelen (Gen. 4,21).⁵⁵ Een mooi voorbeeld buiten Pesh Gen. biedt Pesh Jes 22,21: Eljakim zal zijn 'een vader voor de inwoners van Jeruzalem, en voor de mannen van het huis van Juda'.

Een dergelijke linguïstische variatie is ook in de hebreeuwse tekst aanwezig: 'vader van' wordt d.m.v. de status constructus verbinding tot uitdrukking gebracht, en 'vader voor' d.m.v. een voorzetsel.⁵⁶ Het is heel goed mogelijk, dat de syrische vertalers zich door het hebreeuwse taaleigen hebben laten inspireren ter onderscheiding van de beide vaderrollen. Hoe dit ook zij, voor ons onderwerp is het belangrijk vast te stellen, dat de vertaler de mogelijkheid met prepositie in Gen. 17,4-5 heeft toegepast, een van de tekstplaatsen, waar de hebreeuwse tekst de voorzetsel-constructie niet kent.

De Peshitta kent ook voorbeelden van deze voorzetsel-constructie bij andere nomina dan het nomen voor 'vader', waar de hebreeuwse tekst een uitdrukking zonder

⁵³ Dat het syrische *a ks'* in deze teksten als plur. dient te worden opgevat, kan uit Pesh Gen. 35,11 worden afgeleid (verbale vorm in het meervoud); cf. MSS 7h5 en 8b1 (beide c. 5e eeuw). Men kan daarom, in het geval van 35,11, niet van een 'exact rendering' spreken (zo P. Wernberg-Möller, *StTh* 15 (1961), 147).

⁵⁴ Zie voor deze citaten R.J. Owens, *The Genesis and Exodus Citations of Aphrahat the Persian Sage* (Monographs of the Peshitta Institute 3), Leiden 1983, 133f.

⁵⁵ Zie ook Gen. 4,20 en 45,8; zie anderzijds ('vader van') o.a. 9,18; 19,37v.

⁵⁶ In Gen. treft men de voorzetsel-constructie aan in 45,8; daarentegen niet in 4,20v. Vgl. verder Jes 22,21 (met voorzetsel).

voorzetsel biedt: bijv. Jes 42,6: 'licht voor de volkeren' (MT: 'licht van de volkeren')(cf. Jes 49,6); 2 Sam 22,44: 'hoofd voor de volkeren' (MT: 'hoofd der volkeren')(cf. Ps 18,44).

De verzen 4-5 staan dus niet op één lijn met vs 6. De syrische vertaling weerspiegelt in deze verzen ten opzichte van de hebreeuwse tekst, de Septuaginta en de Targum (Onk) een betekenisverschuiving: Abraham is niet langer 'vader van een menigte volkeren' in de zin van de stamvader van het volk Israël, maar wordt 'vader voor een menigte volkeren', d.w.z. ontvangt de positie als van een vader voor volkeren buiten Israël.

De vraag rijst, welke nadere betekenis hieraan toekomt, en tegen welke achtergrond deze vertaling is ontstaan. Bezien binnen het bestek van het boek Genesis is deze interpretatie inhoudelijk verwant aan teksten als Gen. 12,3: '... in U en in uw nageslacht zullen alle families der aarde gezegend worden' (Pesh). Deze interne verwantschap geeft evenwel nog geen antwoord op de vraag naar de achtergrond van de gemaakte exegetische keuze. Waarom gaat Pesh Gen. 17,4-5 in vergelijking met de hebreeuwse tekst, de Septuaginta en de Targum (Onk) een eigen weg?⁵⁷

Onderzoek van Peshitta Pentateuch heeft ons geleerd, dat zijn vertalers met joodse exegetische tradities vertrouwd waren. Tevens is er sprake van opvallende overeenkomsten tussen deze vertaling en Targum Onkelos. Het is heel goed denkbaar, dat elementen uit deze aramese versie bij de syrische vertalers bekend waren, dit te meer, daar deze aramese vertaling reeds vroeg, d.w.z. in de 2e eeuw, in Mesopotamië aanwezig was.⁵⁸

Anderzijds is het zo, dat de geschriften van de vroegste syrische kerkvaders, Aphraāt en Ephrem (4e eeuw), duidelijk maken hoe de syrische kerk zich ten overstaan van de joden in haar omgeving vanuit het Oude Testament legitimeert. Dit geldt heel in het bijzonder voor Aphraāt, 'de perzische wijze'. Gen. 17,4-5 blijkt voor hem een zeer belangrijke tekst te zijn. Hij citeert deze tekst drie maal, waarvan twee maal aan het begin van een van zijn verhandelingen: Demonstratio XI en XVI. In Dem. XVI, dat 'de volkeren in de plaats van het volk (Israël)' tot thema heeft, begint hij zijn betoog met de opmerking, dat de 'volkeren' uit alle talen nog vóór het volk Israël tot het erfdeel van de

⁵⁷ Dit geldt overigens ook ten opzichte van de beide 'Palestijnse' targumim, Targum Neofiti, en Targum PseudoJonatan. Targ Neof vertoont in zijn weergave van Gen. 17,4-5 een harmonisatie met 28,3 e.a.: bedoeld is blijkbaar het nageslacht van Abraham resp. Jacob (derhalve: Israël). Targ Ps-Jon: cf. Onk.

⁵⁸ Voor deze vroege aanwezigheid van Targ Onk (en Targ Jon) in Babylonië zie o.a. A. van der Kooij, *Textzeugen*, 1981, 209; K. Beyer, *The Aramaic Language*, 1986, 21; P.S. Alexander, *Jewish Aramaic Translations of Hebrew Scriptures*, in: *Mikra*, 249.

Allerhoogste zijn geroepen. Als citaat volgt dan Gen. 17,5. Abraham als vader voor een menigte volkeren wil volgens Aphraat zeggen: Abraham als vader voor de gelovigen uit de volkeren (cf. Dem. XI [begin]).⁵⁹

Pesh Gen. 17,4-5 staat tussen deze beide polen: enerzijds de joodse achtergronden, met als belangrijk document Targum Onkelos, anderzijds de vroeg-syrische traditie als verwoord door de kerkvader Aphraat. De transformatie, die de syrische tekst vertoont ten opzichte van de joodse traditie is naar mijn oordeel het beste aldus te verklaren: zij weerspiegelt niet een andere joodse interpretatie van Gen. 17,4-5⁶⁰, maar heeft een joods-christelijk milieu tot achtergrond.

Wij zijn aan het einde van onze reis langs drie oude vertalingen gekomen, met als uitgangspunt de hebreeuwse tekst van Gen. 17,4-5. Gemeten aan onze exegese van deze tekst vertonen twee vertalingen, de Septuaginta en Targum Onkelos, wel eigen accenten, maar blijven in het spoor van de hebreeuwse tekst, terwijl de Peshitta daarentegen een opvallende betekenisverschuiving verraadt.

Moeten wij nu, in dit geval, van een ont-sporing spreken? Geenszins. Gemeten aan de exegetische spelregels uit de oudheid is de door een voorzetzel gecreëerde nuance in de syrische tekst volstrekt legitiem. Dergelijke vrijheden zijn in grote aantallen bekend uit de Septuaginta en uit de Targumim. In vergelijking met de laatstgenoemde vertalingen is de Peshitta overigens zeer terughoudend en bescheiden. Levend temidden van zijn joodse volksgenoten als jood-christen heeft de vertaler, zo lijkt het mij, zijn hebreeuwse origineel met de nodige voorzichtigheid in het Syrisch overgezet.

⁵⁹ Zie *Patrologia Syriaca* I/1, Paris 1894, 760. Voor de overige twee citaten, met dezelfde interpretatie, zie Dem. XI (PS I/1, 468) en Dem. XII (PS I/1, 533). Zie verder R. Murray, *Symbols of Church and Kingdom*, Cambridge 1977, 44.

⁶⁰ Voor het oosten (Mesopotamië) is alleen de exegese, verwoord in Targum Onkelos, bekend. Wat het westen (Palestina) betreft zijn voor de 1e-2e eeuw twee interpretaties aanwijsbaar: (a) de uitleg bij Josephus (cf. Targ Onk), (b) de uitleg, af te leiden uit Justinus' Dialoog (119,4-6), waar aan de opvatting wordt gerefereerd, dat met 'vele volkeren' het nageslacht van Israël en Esau bedoeld is. Deze tweede interpretatie kan niet voor Pesh Gen. gelden, aangezien in dat geval Abraham de 'natuurlijke' vader zou zijn. Verder maakt een *baraita* (pT Bik 1,64a,15), uit de 4e eeuw of later, gewag van een tannaïetische traditie, volgens welke R. Juda (midden 2e eeuw) proselieten toegestaan zou hebben bij het brengen van de eerste vruchten de tekst van Deut 26,5vv. te reciteren; dit op grond van Gen 17,5: Abraham als vader van een menigte volkeren, d.w.z. als vader van de proselieten uit de volkeren (zie H.L. Strack-P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament*, Bd. III, 4. Aufl., München 1965, 211). Het is echter verre van zeker, of deze uitleg inderdaad op R. Juda teruggaat. De Misna zelf vermeldt haar niet, terwijl de Tosefta op mBik 1,2 de overlevering biedt, dat R. Juda het recht van reciteren slechts aan de Kenieten, nakomelingen van Hobab, schoonvader van Mozes, toekent (ibid.).

Aan het eind van mijn oratie gekomen, betuig ik mijn dank aan de leden van het College van Bestuur voor mijn benoeming aan deze universiteit.

Leden van de theologische faculteit,

Reeds enkele maanden ben ik in uw midden werkzaam en met velen van U hebben mijn vrouw en ik inmiddels nader kennis mogen maken. De hartelijkheid en gastvrijheid, waarmee U mij ontvangen heeft, heeft mij zeer goed gedaan. Ik reken het tot een grote eer, en beschouw het tevens als een stimulerende uitdaging, tot uw kring te mogen behoren. Het zal niet vaak voorkomen, dat men naar een betrekking bij een instelling solliciteert in omstandigheden, waarin men zich uit anderen hoofde een goed, en overigens zeer positief, beeld van die instelling heeft kunnen vormen.

Hooggeleerde Mulder,

Ik ben U bijzonder erkentelijk voor de wijze, waarop U mij als uw opvolger tegemoet bent getreden. Uw wetenschappelijk werk wordt gekenmerkt door een brede belangstelling: studie van het Oude Testament, van de geschiedenis en godsdienst van Israël temidden van de talen en culturen van het oude Nabije Oosten, en voorts studie van de uitleg van de hebreeuwse bijbel in het vroege Jodendom. Een dergelijke breedte is eveneens mijn ideaal; als zodanig hoop ik mij een waardig opvolger te betonen.

De leerstoel, die ik thans mag bezetten, roept de namen in herinnering van Kuenen, Eerdmans en De Boer. Laatstgenoemde heb ik in de eerste maanden na mijn benoeming nog enkele malen mogen ontmoeten. Uw aanwezigheid, mevrouw De Boer, stel ik zeer op prijs.

Bij deze gelegenheid denk ik ook met dankbaarheid en respect terug aan twee leermeesters uit mijn Utrechtse periode: de hoogleraren Hulst en Frankena. Beiden hebben zeer veel voor mij betekend. De aanwezigheid van U beiden, mevrouw Hulst en mevrouw Frankena, waardeer ik zeer.

Leden van de vakgroep Hebreeuwse, Aramese en Ugaritische talen en culturen, en van de vakgroep Assyriologie,

Ik beschouw het als een groot voorrecht, dat U als deskundigen op aangrenzende terreinen van onderzoek ook letterlijk mijn burens bent. Ik hoop op een goede samenwerking.

Leden van de vakgroep Oude Testament,

De hartelijke en vriendschappelijke wijze, waarop U mij tegemoet trad, was heel bijzonder. Ik voel mij dan ook geheel thuis in uw midden. Een bijzondere ervaring was om het nader ingeleid te worden in het Peshitta-project. Er is, tot op heden, een hoeveelheid werk verzet, die respect afdwingt. Ik noem hier in het bijzonder de medewerkers van het Peshitta-instituut, de heren Jenner en Van Vliet. Het is werk dat ook letterlijk 'achter de schermen' plaats vindt. Het is daarom goed het bij deze gelegenheid voor het voetlicht te halen.

Dames en Heren studenten,

Aan de eerste ontmoetingen met sommigen van U, in college-ruimte of koffiekamer, bewaar ik goede herinneringen. Ik ben gaarne uw gids bij onze speurtocht in en rond het Oude Testament. In het onderwijs aan de theologische faculteit alhier gaan wij samen op weg binnen een staatsinstelling, d.w.z. binnen de openbare ruimte van onze cultuur. Dit biedt ons de essentiële mogelijkheid om de literatuur van het oude Israël, als teksten uit een ver verleden en komend uit een culturele setting anders dan de onze, met de nodige zorgvuldigheid en kritische zin te onderzoeken.

Exegese is kloppen op deuren, kleine en grote. Gaan zij open, dan kunnen zich vergezichten openen. Het is uiteraard een andere vraag wat een ieder met wat hij of zij vindt of ziet, doet, welke munt hij of zij eruit wil slaan. Dit hangt samen met onze diepere motivatie: hetzij een grote interesse in godsdienstige geschriften, die zelf onze Europese cultuur mede hebben gevormd en gevoed, hetzij een geloofsmatige betrokkenheid, hetzij anderszins. De exegese als zodanig heeft zonder enige twijfel zijn eigen grenzen. Maar heeft ook zijn eigen waarde: exegese is een goede en boeiende oefening in het luisteren naar wat anderen hebben gezegd en geschreven, waarbij wij onze vooropgezette ideeën voor een wijle terzijde zetten.

Ik heb gezegd.⁶¹

⁶¹ Deze rede werd in verkorte vorm uitgesproken.